

ДИСИДЕНТИ

чути правду

історична
правда

ВИДАННЯ ПІДГОТОВЛЕНО
ЗА ПІДТРИМКИ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ.
ПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ФОНДУ
МОЖЕ НЕ ЗБІГАТИСЯ З ДУМКОЮ АВТОРА

 УКРАЇНСЬКИЙ
КУЛЬТУРНИЙ
ФОНД

Вахтанг Кіпіані

ДИСИДЕНТИ

Харків

2021

ЙОСИФ ЗІСЕЛЬС

«БУДУВАТИ ПОТРІБНО ТЕ, ЩО ТОБІ БЛИЖЧЕ»

1978 року **Йосиф Зісельс** вступає в Українську Гельсінську групу. Того самого року був заарештований і засуджений до 3 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму за «наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад». 1984 року знову засуджений до 3 років позбавлення волі в колонії суворого режиму. 1987 року відмовився від запропонованої амністії, оскільки не хотів підписувати зобов'язання з відмовою від політичної діяльності.

— Йосифе, 1988 року в Чернівцях було створено Єврейський громадсько-культурний фонд, у якому згодом почали видавати інформаційний бюлетень. Яким чином створювалося єврейське середовище наприкінці 80-х років — нове єврейське середовище? Яку роль ви в ньому відіграли?

— Особливого «єврейського сентименту» в 1970-ті роки у мене не було. Я контактував, звісно, з групами «відмовників» у 1970-ті роки і в Москві, і в Чернівцях, де я жив, але це не домінувало в моїй діяльності в ті роки. Коли я був

ув'язнений, то мені надсилали багато листів. У перший раз і вдруге.

Причому більшість листів було саме єврейських. Незнайомі люди, активісти, ті, які сиділи як «відмовники», уважали своїм обов'язком листуватися з ув'язненими. Коли я був уперше ув'язнений, мене навіть хотіли оголосити «в'язнем Сіону». Дружина поцікавилася у листі: чи не заперечую я. Але я відмовився від цього статусу, оскільки не був в'язнем Сіону, тобто не боровся. Я сам не хотів їхати до Ізраїлю перед першим ув'язненням, відстоював свободу еміграції, але в рамках загальної Декларації прав людини і в рамках інших прав. Але що сталося? Під час моїх двох арештів, у перерві між ув'язненнями з 1981—1984 років, у найчорніший період самвидаву та дисидентського підпілля, коли люди не виходили з-за ґрат, коли їм у таборах давали другі терміни, був «морок безпросвітний», я називаю це так. А «морок перед світанком» настав 1985-го. Між термінами я їздив до Москви, намагаючись налагодити контакти, оскільки в Києві їх не було. Українські контакти, які

Йосиф Зісельс і Вахтанг Кіпіані

мав з 1970-х років, дуже сильно ослабли. Я нікого не зміг застати 1982-го року, адже багатьох посадили вдруге. І втретє посадили. Поїхав до Москви — там нікого не знайшов, окрім якихось єврейських відмовних груп, що ледь жевріли, викладання івриту та ін. Я шукав можливість активності між термінами на початку 1980-х років, але, на жаль, не знайшов можливостей для досить адекватної активності. Натомість у 1980-ті роки посилювався єврейський сектор моєї діяльності. У Чернівцях ми з приятелями намагалися налагодити вивчення івриту, робили з підручників плівки, копіювали.

— **Який рік?**

— Наприкінці 1981-го я звільнився, отже, 1982-й чи 1983-й... До другого арешту в 1984-му. Разом зі мною ув'язнили двох моїх приятелів, євреїв, які до дисидентства не мали жодного стосунку. Вони, швидше, були єврейськими націоналістами — Леонід Шрайєр і Яків Розенберг. Саме Льюня Шрайєр копіював підручники івриту. У нього під час обшуку знайшли цю плівку. Отже, акценти моєї діяльності дещо змістилися між арештами, а також під час мого другого ув'язнення, коли мені активно надсилали листи. Коли я звільнився, відразу подався до Сахарова, активно з ним спілкувався...

— **Це який рік?**

— Жовтень 1987 року. У мене ще був рік нагляду в Чернівцях, але дорогою я заїхав до Сахарова у Москву, потім — у Пітер. За три дні я встиг там побувати. Перебуваючи на зоні, читаючи там журнали, ми відчували загальну ейфорію кінця 1987 року. Сахаров просив мене не висовуватися, посидіти тихо деякий час. Це, до речі, мене дуже здивувало. Адже здавалося, що вже настала цілковита свобода, тобто роби, що заманеться.

Єврейські кола 1987 року в Москві були дуже активними. Тоді вже почали відпускати «відмовників», які сиділи по 16 років із початку 70-х через відмову, зокрема почали відпускати чернівецьких. Активно працювали курси івриту. У Москві вже видавали бюлетень з питань репатріації та єврейської культури.

Постало питання вже не руйнувати і чинити опір. Зруйнували, припустімо, або саме зруйнувалося (я не перебільшую роль дисидентів у цьому зламі!). Що тепер? Отже, щось треба будувати. Руйнувати може практично кожен, натомість будувати потрібно те, що тобі ближче. Те, в чому ти можеш знайти в собі якийсь базис, якусь основу, від чого ти можеш відштовхнутися. У мене стався цілком природний зсув в єврейські теми. Я виріс в єврейському місті, в Чернівцях, серед євреїв. Усі роки до ув'язнення присвятив НЕ-єврейським справам.

Я відновив свої українські контакти. Чорнівiл приїжджав до мене, коли я перебував під наглядом у Чернівцях. Ми створювали Українську Гельсінську Спілку. Він співпрацював з «Вісником». Я готовий був брати участь у цьому теж, але все-таки в мені стався якийсь зсув. Я це часто обговорював і з Горинем, і з Чорноволом: кожен знає щось своє краще, ніж інше, навіть яке він добре знає. Потрібно відбудовувати те, що ти добре розумієш і знаєш. Я виріс у єврейській родині в українському місті, тому такий перехід до єврейства був досить органічним. Оскільки я сидів під наглядом і мені було заборонено виходити ввечері в місто, не можна було нікуди їздити, то у мене вдома почав збиратися «гурток» з кінця 1987 року.

Я вже був літній чоловік, мені вже було за сорок, і до мене почали приходити молоді люди... Тоді вже було не так страшно, як після першого арешту, після «морозу». 1982 року

Я пам'ятаю перший Йом-Кіпур 1988 року, в якому я брав участь, оскільки вже не був ув'язнений. Він був грандіозний у Чернівцях. Просто було перекрито рух на вулиці, прийшли тисячі людей. Потім уже почалася Велика Алія, і, звісно ж, ніколи вже таке не повторювалося.

— **А що собою являв цей рух?**

— Це ніби відродження духу, тому важко сказати, що це був за рух. Наприклад, той гурток, який збирався у мене вдома, — це була така спонтанна, хаотично виникла форма. Я навіть сам не знав, що з цим робитиму. А тут цілком природно зібралися люди, почали обговорювати. У Чернівцях ніколи не існувало сильного українського руху, не беручи до уваги 1940—1950-х років, коли були ОУН, УПА. У 1970—1980-х роках у Чернівцях не було сильного українського підпілля. Я їздив до Львова, Києва для налагодження контактів. У Чернівцях я нікого не зустрічав. Я там розшукував кого-небудь з ув'язнених. Стороженця, пам'ятаю, хтось у психлікарні навіть був, займався...

— **Намагалися відшукати когось із ув'язнених?**

— Так. Було декілька ув'язнених, але вони відбували невеликі терміни, не мали зв'язків, лише одиничний випадок якогось опору. А ось із цього гуртка, власне, і почалося: організували свята, розмірковували, що робити. Навесні, у квітні, коли стало тепліше, вирішили вийти на єврейський цвинтар. Це була перша наша громадська акція — догляд за єврейським цвинтарем. З цього, власне, усе й почалося. Решта була потім. Свята, цвинтарі. Потім десь з червня 1988 року я умовив викладати одного свого знайомого, який знає іврит, адже сам його вивчав за Торою. Він був дуже обережним.

Я пропонував йому викладати ще на початку 1980-х, проте він тоді відмовився. Перший гурток івриту в нас був започаткований десь у червні 1988-го року. Його членами були люди, які зацікавилися івритом.

— **Скільки приблизно?**

— На мою думку, не більше 20 осіб. Тим паче, що це був не постійний склад, кістяк був чоловік 10. Ось з цієї основної групи — гуртка івриту — потім почали відбуватися, власне, всі інші наші заходи. Це був початок червня. У липні ми оголосили про створення ініціативної групи щодо єврейського фонду. Спочатку вона називалася Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд (стосовно наших справ на цвинтарі). Потім — група зі створення фонду [3 серпня 1988 — Чернівецький єврейський громадсько-культурний фонд. — Ред.]. У серпні вийшов перший номер бюлетеня. Я як старий підпільник, як співробітник «Хроніки», природно, не припускав, що можна вести якусь діяльність без інформаційного видання... Це ази просто...

— **Ви і з «Хронікою» співпрацювали?**

— Звісно. У мене було багато матеріалів за 1970-ті, 1980-ті роки, а також бюлетенів про московську психіатричну комісію в ті роки. Я співпрацював практично з усіма редакторами «Хроніки», готував дуже багато матеріалів про Західну Україну. Вони були здебільшого психіатричні, я ж спеціалізувався на психіатрії.

— **Дуже цікаво, тому що я Захарову буду пропонувати українські матеріали «Хроніки».**

— Ось і що ще... Уже трохи пізніше, з осені 1988-го, організували недільну школу. По-моєму, Іра Бойко була у нас

першим директором школи. Учителями стали ті, хто відвідували перший гурток івриту. З гуртка івриту вийшли ті, хто почав видавати бюлетень: Володя Бойко (нині в Ізраїлі), Марк Харах (нині в Ізраїлі) і мій брат, Семен Зісельс. Саме вони були основними функціонерами цього бюлетеня. Там були і мої матеріали. Я теж був у редакції, але займався ним менше.

— **Його набирали...**

— Я привіз друкований процесор із-за кордону, з однієї зі своїх перших поїздок. Це було щось середнє між комп'ютером і друкарською машинкою. Він стояв у Володі Бойко. Він і зараз десь у Чернівцях припадає пилом на складі. Це був наш перший друкований пристрій, оскільки у мене колись, ще на обшуках, відібрали всі мої друкарські машинки. Ми на ньому набирали цей бюлетень, а потім на «Ері» його копіювали.

— **А де ви «Еру» знайшли?**

— Знайшли в якомусь проектному інституті, адже це вже не було проблемою 1988 року.

— **По-моєму, це проблемою було її знайти і копіювати.**

— 1988 року? Ну, ми копіювали тут 1989-го року. Наш перший бюлетень координаційної ради зі створення ВААДА України, те, що потім стало «Хадашот», ми копіювали тут. Я навіть пам'ятаю, що копіював в університеті, а також на Леніна, де зараз «Домашня кухня», був проектний інститут. Ми там словнички укладали, переплетені підручники з івриту. Цим займався Шура Котлярський. Саме він знайшов цю точку. Але це вже пізніше. З бюлетеню можна все дізнатися: з осені 1988-го почалися заняття — недільна школа у Ірі Бойко; цвинтар тривав усе літо — ми проводили недільники, у яких брало участь 300—400 осіб.

— **Єврейський цвинтар ще не був знищений...**

— У Чернівцях же не один єврейський цвинтар. Два були знищені, причому, як на мене, навіть не під час війни, просто були забудовані. Це були два дуже старі цвинтарі. А два залишилися. Ми на одному з них відновлювали могили рабинів. Восени 1988-го року ми отримали якісь кошти з Хабаду. Приїжджав Михайло Грінберг із Москви, привіз якісь кошти. Ми відновили пам'ятники біля Чернівців, у Вішнеці, Косові, Заполотові. Цим займалися Курбан Машковський, Сашко Машковський — хлопець релігійний, який вів усі свята.

— **Він був Сашко?**

— Він був Сашко. Сам із Хмельницького, одружився з чернівецькою дівчиною. Вони зараз живуть в Ізраїлі, в Кир'ят-Ямі, біля Хеврона, там, де стався терористичний акт. Пам'ятаю, я тоді відразу після цього зателефонував їм.

Бюлетень виходив нерегулярно. Як нам удавалося знайти можливість і сили, ми видавали. Усе було так демократично. Ми друкували фінансові звіти на сторінках бюлетеня, коли збирали гроші на ремонт цвинтаря. У цих бюлетенях ми звітували буквально до копійки... Там містилися передруки різних статей, оригінальні матеріали, декілька моїх матеріалів. Писали мій брат, Марк Харах, Вова Бойко. Потім ми почали передруковувати. Коли я наприкінці 1988-го року вперше побував в Ізраїлі, то привіз звідти німецькою мовою два томи «Історії євреїв Буковини» Хуго Гольда. Він жив в Ізраїлі.

— **Хуго Гольд?**

— Хуго Гольд, так. Ці два томи зараз у Чернівцях. Це єдиний примірник в Україні. Мені подарувала його вдова цього письменника. Книга вийшла накладом усього 500 примір-

Збірник за редакцією Хуго Гольда «Історія євреїв Буковини»

ників в Ізраїлі, по-моєму, 1956 року. У ній багато фотографій. Ці два томи великого формату. Ми почали перекладати їх уривками. У мене у Києві є приятель — Марк Белорусець, перекладач з німецької. Саме він перекладав уривки з «Історії євреїв Буковини». Ми публікували їх у бюлетені. Тоді ж, 1988-го та 1989-го, ми розшукали архів громади.

— У державному архіві, так?

— В обласному архіві. Знайшли довоєнний архів єврейської громади, казенної громади. У Чернівцях є общинний будинок, там була казенна громада, державна організація. Ми переглянули її архів, переклали статут, адже нам було цікаво: чим, власне, тоді займалася громада, оскільки довоєнних чернівецьких євреїв майже не залишилося. Ті, хто

не загинули, то практично всі виїхали: хтось — у Львові, Станіславі, а деякі — в Новоград-Волинському. Ми знайшли декілька літніх чоловік, змогли реконструювати статут, а згодом і опублікували його.

1989-го я був в Ізраїлі. По-моєму, тоді у січні було започатковане Товариство єврейської культури. Партиїні органи намагалися перехопити ініціативу в дисидентства, як і в українському русі. Від обкому партії надійшов циркуляр. Його навіть зараз можна знайти, напевно, в партійних архівах. У Києві призначався Левітас від партії, це робилося через Фонд культури. І в Чернівцях... Тим паче там, у серпні 1988-го року (раніше, ніж у Чернівцях) було започатковане Товариство, але наш Фонд уже тоді існував. Наскільки ми знаємо, наша організація була першою в Україні. Потім, коли почалися партійні рухи, реакція на цю активність знизу, на нас вийшли декілька чоловік, яким обком партії доручив цим займатися в Чернівцях. Це були Леонід Фінкель, діячі колишнього Антисіоністського комітету радянської громадськості. Ха! Партія завжди знаходила одних і тих самих людей — тих, кого вона наприкінці 1970-х — на початку 1980-х використовувала як активістів Антисіоністського комітету. Саме їм доручали відроджувати єврейське життя. Була така собі Жєня Фінк — унікальна жінка, підпільниця ще з румунських часів, комуністка, яка закидала гнилими помідорами Жаботинського, коли той приїжджав. Вона жива досі! Просто легенда!

— **Серйозно?**

— Так, жива легенда Чернівців. Головне — вона послідовна антисіоністка, на відміну від інших, які змінювали свої переконання залежно від того, куди подме вітер. Вона антисіоністка

до сих пір! Унікальна людина. Незважаючи на те що я маю протилежні переконання, не захоплюватись не можу. Я її добре знаю. Їй уже зараз за 90 років, але вона ще досить така... Так от її запросили в обком партії... Потім там був такий професор... завкафедри напівпровідників... не пам'ятаю прізвище... Він теж був в антисіоністському комітеті. Я у нього на кафедрі співпрацював. Їх теж запросили в цю тусовку. Вони вийшли на нас. Мене не було, оскільки перебував в Ізраїлі. Я туди вперше поїхав, коли нагляд закінчився. У січні 1989-го року Бойки та мій брат брали участь у створенні Товариства єврейської культури.

— **Тобто неформали влилися офіційно?**

— Це була спроба співпрацювати. З цього нічого не вийшло, звісно. Це були зовсім різні покоління, різні ментальності. Молодь більше орієнтувалася на якісь ізраїльські речі, на літературу, хотіли їхати. Якісь радикальні рухи. [...] На початку 89-року була спроба неформально і формально співпрацювати. Ця спроба, до речі, відображена в бюлетенях. Згодом шляхи розійшлися. Фонд сам по собі залишився, а Товариство саме по собі. Я навіть був заступником голови Товариства єврейської культури, але після кількох засідань звідти втік — просто було шкода часу. Вони намагалися різко звузити всі сектори діяльності, хотіли викладати іврит, а тему Ізраїлю взагалі не хотіли обговорювати. Спочатку це було типово по-радянськи. Адже, зрозуміло, це були люди старшого покоління, які боялися. Вони все життя прожили в страху. Вони присідали, тільки почувши назву «Ізраїль». Але все-таки така спроба була.

Бюлетень проіснував відносно недовго — два або три роки.

— **Скільки всього вийшло номерів?**

— 22, по-моєму, або 23.

— **А тиражі які були?**

— Найбільший не перевищував 500 примірників.

— **Продавали?**

— Боже збав! Тільки розповсюджували серед своїх. Ми ніколи не продавали своїх видань навіть у ті роки. У нас існував збір добровільних коштів. До речі, про нього завжди писали в бюлетені — скільки зібрано коштів на цвинтарі. Бюлетень видавався теж на гроші зібрані добровільно. Але це ж відбувалося ще до павлівської реформи, тому в людей були якісь гроші, тим паче вони мали багато ентузіазму. На ці гроші існував бюлетень.

— **А ваші тиражі?**

— Мої тиражі були — три закладки крізь копірку. 20 примірників, не більше. Ми намагалися потім усе-таки на «Ері» копіювати. Оскільки Чернівці було дуже активним містом, нам хотілося, щоб більше людей знали про нашу активність, щоб залучити їх.

— **Люди, які працювали в редакції, отримували винагороду або все було на громадських засадах?**

— Ні-ні, чисто. У нас навіть учителі івриту не отримували нічого. Олег Бубіс — перший учитель івриту в Чернівцях — завжди працював безкоштовно. Потім його вихованці, які пройшли курси івриту, стали вчителями: Марк Харах, Володя Бойко, Юля Кац. Вона зараз представник консервативного напрямку в русі за незалежність Ізраїлю на території Росії, України, Молдови. Так ось вони всі спочатку працювали безкоштовно. Я навіть не знаю, коли почали оплачувати викладання, напевне, не раніше 1990-го. А це ж витрати часу на підготовку... Але перші два-три роки пройшли повністю без

оплати. Я без особливого смутку говорю про це, оскільки це неминучий перехід до професіоналізації. Не можна викладати на дилетантському рівні. Завжди повинні бути ентузіасти, волонтери, але основний кістяк — це люди, які присвячують увесь час цьому. Ми, до речі, стали першою українською організацією, яка професіоналізувалася. Результат очевидний: сьогодні ті Товариства єврейської культури, які діяли тоді за вказівкою, а потім уже самостійно, нині фактично є химерами. Причина в тому, що вони вчасно не професіоналізувалися. Ми добровільно погодилися на професіоналізацію, на структури з підготовки професіоналів, на різні семінари, курси, на навчання, на контакти із західними фондами, на різноманітні програми, тому, відповідно, вижили.

— Наприкінці 1980-х сталися єврейське зростання інформаційного співробітництва, об'єднання зацікавлених людей, ладних визнати своє єврейство, аби виїхати до Ізраїлю. Ви обмінялися інформацією з іншими організаціями?

— Так, звісно. Ми передруковували з московського бюлетеня у свій. У нашому бюлетені постійно містилися якісь матеріали з московського. У 80-ті московський постійно передруковував нас, оскільки ми мали хороший контакт з Москвою, навіть краще, ніж з Києвом.

— Це який московський?

— Інформаційний бюлетень з питань репатріації, єврейської історії та культури. Є ще архіви цих бюлетенів. Вони почали виходити десь 1986-го.

— А зі львівським чи київським бюлетенями мали зв'язки?

— З Сафаром налагодили зв'язок, коли ми почали співпрацювати в Києві. Зі Львовом був слабкий зв'язок. Коли ми

створили першу координаційну групу вже в Києві щодо загальної української координації, тоді вже виникли зв'язки з цими містами, ми почали отримувати інформацію. Це частково відбито в бюлетені, який видавав Котлярський. Там було всього три або чотири номери.

— **Як він називався? Ну, ось той, що «Хадашот» потім став.**

— Просто був журнал «Хадашот» самвидав. Але перший називався не «Хадашот», по-моєму, а також якийсь «Інформаційний бюлетень». З другого номера він став «Хадашот». Він був ілюстрований. Коли оформлювали, то використовували малюнки Лева Філіпова з Києва.

— **Він був схожий на московський журнал «Коль Ціон»¹, якщо ви пам'ятаєте його? Ось «Хадашот» був зліпок з нього.**

— Звісно, це наш був. Не знаю, копіював чи ні. Ним займався Котлярський, який зараз живе в Ізраїлі. Він випустив три або чотири номери.

— **Перший номер «Хадашот» офіційно вийшов у серпні 91-го року.**

— Там була перерва перед цим. 1989-го, по-моєму, почав виходити «Хадашот». Вийшли три або чотири номери. Всі номери є у мене в архіві.

— **А ви до того «Хадашот» уже мали стосунок?**

— Авжеж, саме я запропонував його видавати Котлярському. І він на моє прохання почав... Він був членом нашої ініціативної групи, викладав іврит, створив клуб «Лави», клуб викладачів івриту.

— **У Києві?**

¹ Голос Сіону.

— У Києві, так! Мені дали контакт Котлярського, коли я в травні 1989-го року був на першому з'їзді, конференції з єврейської історії та культури. У Ризі відбувся такий круглий стіл. Я виступав там. Мені дали контакт Котлярського. Коли я повернувся з Риги, то знайшов його. Тоді ми з ним почали співпрацювати. Це з червня 1989-го року. І мені здається теж, коли був «Світлий лямбус», вийшов перший номер бюлетеня, який потім почав називатися «Хадашот». Тому ми і газету 1991-го року назвали «Хадашот».

— А як змінилися інформаційні бюлетені — від чернівецького до «Шофара»?

— Інформаційні бюлетені — це щось таке сухе, що тхнуло самвидавом 1970-х років. Не пам'ятаю хто — чи то Бойко, чи то Харах — придумав цю назву «Шофар». Потім «Шофар» виник у Львові, але це вже пізніше. Наш якийсь час називався «Шофар», але недовго. Тобто потім він припинив виходити. На обкладинці навіть був дідусь з цим рогом, з шофар.

— До цієї нової групи ви мали будь-які контакти з міліцією і безпекою?

— Ні. Зважаючи на моє минуле, нас узагалі обходили в Чернівцях. Не чіпали взагалі. Була спроба восени 1988-го року зробити якийсь крок проти нас. Звісно, що за цим стояли партійні органи та КГБ. Це сталося на газетному рівні: з'явилася стаття в газеті «Радянська Буковина», де йшлося про нас, що ми типу «сини лейтенанта Шмідта», але навіть мене не назвали. Чи не назвали на прізвище.

— А в чому пафос?

— Пафос статті був в тому, що ми якусь активність на цвинтарі виявляємо, а це, швидше за все, шахрайство, афера.

Оскільки назва була «Онук лейтенанта Шмідта», то зрозуміло було, що це аферисти. Але прізвище мого навіть не назвали. Тобто якось так обережно. Старожили, там, звісно, відразу почали говорити: «Їх зараз почнуть ув'язнювати». Це вже смішно було: листопад 1988-го. Саме перед моєю поїздкою до Ізраїлю. Тому, коли я поїхав до Ізраїлю, всі вважали, що я там залишуся.

— **А до видання «Чернівецького проєкту» ви мали не стосунку?**

— Жодного. Ані прямого, ані опосередкованого. Було створене Товариство єврейської культури. Там головував Леонід Фінкель. Він зараз живе в Ізраїлі, є секретарем російськомовної секції Спільки письменників Ізраїлю. У правління входив Бург. Потім Фінкель зібрався їхати до Ізраїлю, тоді я запропонував Бурга. Він очолив Товариство, почав випускати «Чернівецький проєкт». Пафос був саме в ідишистській сторінці. Я мав стосунк до ідишистської чернівецької радіопрограми, тому що я...

— **Це на радіо, так?**

— На радіо, так. І телевізійна передача була. Я там знаходив кошти... «Сохнут» підтримував цю справу.

— **Тобто це все «Чернівецький проєкт»?**

— Звісно. Він ніби і батько, і мати. Цінність була в ідишистській сторінці, адже не було іншої газети в Києві, узагалі в Україні з такою сторінкою.

Деякі матеріали містилися в окремих номерах і у львівському «Шофар», і в київських газетах на кшталт «Єврейських вістей». Журнал, який Тищенко видавав в Одесі, був на івриті, але він теж видавався недовго, раз на квартал.

— **Який відсоток чернівецьких євреїв знав ідиш наприкінці 1980-х років?**

— Я гадаю, якщо ми візьмемо перепис 1989-го року, то там — 16 700 у Чернівецькій області. Зріжемо... Тоді медіанний вік був близько 54 років. Я гадаю, половина з цих людей напевне точно ідиш. Я не знав ідиш, оскільки фактично ріс сиротою. У мене був батько, не було матері, потім була мати, не було батька. Я в родині просто його не чув. Але я його розумію, оскільки сусіди говорили на ньому, батьки друзів говорили на ньому. Я його розумію. Якщо б я зростав у чисто єврейській родині, тобто якби мої батьки були живі, то я, звісно, говорив би на ідиш, оскільки я покоління ще те... Мої однокласники розмовляють на ідиш.

— Але це ж було не в єврейській школі, звісно?

— Ні. У мене на 28 учнів було 24 єврея в класі. Це був такий єврейський район. Хоча я не жив в цьому районі, але всі мої однокласники жили. Це був чисто єврейський район. І там гетто розташовувалося, до речі, на тому місці, де школа стояла, зовсім близько... Це взагалі парадоксальна ситуація, оскільки люди були носіями ідентичності, але не були носіями культури. Тобто у нас не виникало проблем з ідентичністю, всі знали прекрасно, що євреї, але... Уся культура закінчувалася на Шолом-Алейхемі, розумієте? Навіть в інтелігентів. Я часто захоплююся своїми однокласниками, які майже всі живуть в Ізраїлі. Ми навіть що п'ять років улаштовуємо зустрічі випускників. Сьогодні я бачу, що в Ізраїлі вони ізраїльтяни. Тобто у них відсутня єврейська культура, вони не справляють так активно свята... Тобто сідають за стіл, звісно, але свічки не запалюють. Вони євреї, як ніхто інші, але вони — це просто євреї за назвою, які живуть в Ізраїлі. Натомість ті хлопці, які з нами брали участь у русі з кінця 80-х років, були навіть наполовину євреями, тобто не несли в собі етнічної ідентич-

ності, але вони сьогодні активні євреї. Їхня віра... Вони релігійні, і все... Тобто розумієте, в чому парадокс? Здавалося б, тим було бути значно простіше носіями культури, а опинилися носіями культури ті, яких торкнулося відродження. Це цікавий феномен, я просто ніколи цим не займався, але його цікаво досліджувати. Зараз дуже багато точиться суперечок про ідентичність, відбуваються конференції щодо ідентичності. В Ізраїлі опираються приїзду неєвреїв в країну. На мою думку, те, що вони говорять, — це абсурд, чинять опір приїзду неєвреїв — половинок, четвертинок. Саме вони з нами відроджувалися. Їх торкнулася ця хвиля відродження. Вони стали носіями культури — і релігійної, і нерелігійної. Вони читають книги, знають ізраїльських та неізраїльських авторів. Мої однокласники не знали, хто такий Зінгер, Сол Білоу, не знали нікого із сучасних діячів єврейської культури.

— **Яким є на сьогодні стан єврейської громади в Чернівцях?**

— Кількісно він жахливий. За результатами перепису Чернівці — це найбільш «постраждале» місто. Там залишилося вісім відсотків від того єврейського населення, яке було 1989-го року. Сьогодні за переписом є 1400 осіб в області, але це здебільшого містяни. Але це дуже активна громада.

— **Громада все-таки перспективна?**

— Що означає «перспективна»?

— **Мається на увазі, вона націлена на Алію, або...**

— У Сінгапурі сто сімей. У них є синагога, є школа. Активна єврейська громада. Вона заможна. Це не залежить від кількості, а тільки від можливостей ментальних, від бажання належати до громади і від фінансових можливостей. Тому те, що там залишилося 1400 євреїв, нічого не означає. Громада дуже

активна. Там є кілька організацій, працює благодійний фонд, є дуже активна денна школа, одна з перших в Україні, яку започаткували 1991-го, почали займатися з 1990-го. Вона, до речі, повинна бути описана в бюлетені, зокрема в номерах 1990-го. Саме її Фонд і організовував, привізши тоді спонсорів з Ізраїлю. Там досі працює недільна школа, є хороша бібліотека.

— **Це у Єврейському домі?**

— Так.

— **Тепер це загальний, тепер уже немає розподілу.**

— Його не повернули повністю, там є наші приміщення на першому поверсі, де бібліотека. Ось там зберігаються дві книги Хуго Гольда. На третьому поверсі є Товариство єврейської культури, де Бург, на другому є кімната... Тобто це чотири-п'ять наших кімнат. І можливість користуватися залом. І ви знаєте, я навіть зараз не наполягав би на поверненні всієї будівлі, адже її треба утримувати, а це дуже дорого. У Чернівцях немає такої можливості. Хоча залишилися євреї-бізнесмени, але вони слабко спонсорують. Як і скрізь, керують західні організації, зокрема «Джойнт». Дуже хороший «Хесуд» створений, я директора знайшов там...

— **І бюлетень видають там?**

— Так, авжеж...

— **«Хесуд шашама»?**

— Звісно. Майже всі «Хесуди» видають бюлетені. Сьогодні цієї єврейської преси на рівні «Хесуда» дуже багато. Там є реформістська, консервативна громади. Чернівці — це єдине місто, у якому є всі три складові громад, тобто консервативна, реформістська й ортодоксальна.

— **А прогресивна — це...**

— Так. Там одна школа відкрила дитячий садок. У них колись дитячий садок відкрив Фонд, зараз він уже на утриманні «Хесуди».

— **Там іврит викладають?**

— Так. Ну, він на рівні дитячих ігор. Десь 15 дітей у цьому дитячому садку. І є ще одна школа-садок, яку Хабад відкрив нещодавно. У ній понад 300 учнів. Майже половина з них не євреї. Це державна школа, там не можна витримувати етнічний склад, як у приватній школі. Як бачите, дуже активне життя, але є проблеми.

— **А за останні роки скільки євреїв виїхало з Чернівців?**

— Зараз уже їдуть мало, на рівні десятка чоловік на рік. Практично всі, які хотіли, поїхали. Жодних обмежень. Я у своїх статтях про еміграцію пишу так: еміграція розгорталася віялом, із заходу на південний схід. Увесь потенціал еміграції вже практично вичерпано в тих місцях, де це віяло зачепив першими: Закарпаття, Буковина, Львів. Звідти мало виїжджають. Сьогодні активно виїжджають з Південного Сходу, зокрема з Дніпра, Донбасу, Запоріжжя, Харкова, Луганська. В інших місцях Алія повністю вичерпалася.

— **Ви в Києві з 1991 року.**

— Ви знаєте, мій переїзд до Києва не був фіксованим за часом. Я просто почав дедалі більше бувати там. Починаючи з весни 1989 року, я перебував у столиці постійно. До того я теж періодично бував у Києві. Моя перша сім'я виїхала до Ізраїлю, коли я відбував ув'язнення. Потім я одружився в столиці. Я точно живу в Києві приблизно з 1991-го.

Вахтанг Кіпіані, Йосиф Зісельс. 18 січня 2000 р.

Переклад Євгена Редька

Суспільно-політичне видання

Серія «Історія і політика»

Вахтанг КІПІАНІ
Дисиденти

Провідний редактор *О. П. Рибка*
Випусковий редактор *Я. О. Юдіна*
Технічний редактор *Д. В. Заболотських*
Художній редактор *В. О. Трубчанінов*
Дизайнер і верстальник *І. О. Гнідая*

ТОВ «Видавництво «Віват»»,
61037, Україна, м. Харків, вул. Гомоненка, 10.
Свідоцтво ДК 4601 від 20.08.2013.

Видавництво «Віват» входить до складу ГК «Фактор».

Придбати книжки за видавничими цінами та подивитися детальну інформацію про інші видання можна на сайті vivat-book.com.ua
тел.: 0-800-201-102,
e-mail: ishop@vivat.factor.ua

Щодо гуртових поставок і співробітництва звертатися:
тел.: +38 (057) 782-82-20, e-mail: info@vivat.factor.ua

Адреси фірмових магазинів «Книгарня Віват»:
м. Харків, вул. Квітки-Основ'яненка, 2,
тел.: +38 (057) 341-61-90, e-mail: bookstorevivat@gmail.com
м. Львів, пл. Галицька, 12,
тел.: +38 (032) 235-51-77, e-mail: bookvivatlviv@gmail.com

Видавництво «Віват» у соціальних мережах:
[facebook.com/vivat.book.com.ua](https://www.facebook.com/vivat.book.com.ua)
[instagram.com/vivat_book](https://www.instagram.com/vivat_book)

Дякуємо, що обираєте нас!

Вас вітає команда «Vivat» — найбільшого універсального видавництва в Україні. Щороку ми ретельно добираємо й публікуємо тільки найкращі зразки літератури нонфікшн: висвітлюємо провідні тенденції у сферах бізнесу, мотивації та саморозвитку, культури й мистецтва, презентуємо науково-популярні, біографічні та публіцистичні новинки. Упевнені, що кожне наше видання здатне надихнути на свіжі ідеї та оригінальні рішення.

Поповнити книжкову полицку ви можете у фірмових «Книгарнях Vivat» за адресами:

м. Харків, вул. Квітки-Основ'яненка, 2,
м. Львів, пл. Галицька, 12,

а також на сторінці нашого онлайн-магазину
vivat-book.com.ua

З повагою, команда видавництва «Vivat»

vivat-book.com.ua

[@vivat-book.com.ua](https://www.facebook.com/vivat-book.com.ua)

[@vivat_book](https://www.instagram.com/vivat_book)

[@vivat_publishing](https://www.telegram.com/@vivat_publishing)

Читай. Мрій. Дій.